

I. TAMOSIŪNIENĖ

L. KARSAVINO ETINIŲ PAŽIŪRŲ ONTOLOGINIAI PAGRINDAI

Levas Karsavinas (1882—1952) — žymus XX a. pradžios religinės pakraipos rusų idealistinės filosofijos atstovas, žinomas istorikas medievistas.

Norint suprasti L. Karsavino etikos esmę, būtina analizuoti, kaip jis sprendžia gėrio ir blogio problemą, kuri jo etinėse pažiūrose užima centrinę vietą.

Gėrio ir blogio problema L. Karsavinui buvo aktuali visais jo kūrybos laikotarpiais. Šį aktualumą sąlygojo jo filosofinės sistemos specifika*. Filosofinėms ir etinėms L. Karsavino pažiūroms didelę įtaką padarė V. Solovjovo visuotinės filosofija**. Spręsdamas gėrio ir blogio problemą, L. Karsavinas taip pat vadovaujasi visuotinės principu.

Be to, vertinant L. Karsavino pažiūrą į gėrį ir blogį, reikia atsižvelgti ir į tai, kad jis, kartu su kitais rusų idealistais savo amžininkais (N. Berdiajevu, S. Franku, N. Loskiu, V. Zenkovskiu, P. Florenskiu, S. Bulgakovu ir kt.), tęsė V. Solovjovo sumanymą atnaujinti ir modernizuoti krikščioniškąją pasaulėžiūrą. Apie tai N. Loskis rašė: „Sekant V. Solovjovu, vis labiau plinta judėjimas, kurio tikslas — sukurti pravoslavišką pasaulėžiūrą, išreiškiančią pagrindinių krikščionybės dogmų turtingumą ir didelę jų teorinę bei praktinę vertę“¹.

Šis „judėjimas“ vyko XX amžiaus pradžiai būdingomis paaštrėjusios ideologinės klasių kovos sąlygomis. Rusų idealistai buvo Spalio revoliucijos ir marksizmo bei materializmo idėjų triumfo liudininkai. V. Lenino žodžiais tariant, šios konservatyvios jėgos buvo išgąsdintos „galingo kra-

* Savo filosofines pažiūras L. Karsavinas yra išdėstęs veikaluose: „Apie gėrį ir blogį“ (1922), „Apie laisvę“ (1922), „Rytai, vakarai ir rusų idėja“ (1922), „Dialogai“ (1923), „Istorijos filosofija“ (1923), „Apie pradus. Krikščioniškos metafizikos tyrinėjimas“ (1925), „Apie asmenybę“ (1929), „Europos kultūros istorija“ (1931—1937) ir kt. Du paskutiniai darbai priklauso lietuviškajam jo kūrybos laikotarpiui. 1928 m. L. Karsavinas buvo pakviestas į Lietuvą, Kauno universiteto Istorijos fakultetą, Visuotinės istorijos katedros profesoriaus pareigoms; 1940—1946 m. buvo šios katedros vedėju Vilniaus universitete.

** Apie V. Solovjovo visuotinės filosofiją žr. A. Šliogerio straipsnius.— Problemos, Nr. 11, 15.

¹ Лосский Н. Русская философия в XX веке.— Белград, 1931, с. 89.

cho to, kas sena, griūvančių ir prasmengančių ilgaamžių carizmo ir buržuazijos pastatų braškėjimo, triukšmo, „chaoso“ (tariamo chaoso) <...>².

L. Karsavinas ir kiti idealistai suprato, kad naujomis socialinėmis sąlygomis tradicinė krikščionybė nebegali patenkinti žmogaus dvasinių poreikių. Atnaujindami krikščionybę, jie norėjo rasti jai vietą visuomenėje ir sustiprinti jos idėjų įtaką žmonėms. Krikščioniškoji pasaulėžiūra jiems buvo patogi senojo pasaulio dvasinių vertybių gynimo ir kovos su gimstančios visuomenės dvasinėmis vertybėmis forma.

Tokiomis ideologinėmis sąlygomis L. Karsavinas sprendžia gėrio ir blogio problemą. Jos sprendimas ir religinė pasaulėžiūra sudaro siauras jo etinės koncepcijos ribas, kurių filosofas negali peržengti, neprieštaraudamas savo paties svarbiausiajam uždaviniui — sukurti „krikščioniškosios pasaulėžiūros sistemą“.

L. Karsavino filosofijoje etinės problemos pavaldžios jo svarbiausiajai „visuotinybės“ idėjai, kuri išreiškia pasaulio (gamtos, visuomenės) vienumą su jo kūrėju — dievu. Mus supantis pasaulis čia suprantamas kaip besivystantis vienumas, kurio centre yra dievas. Dievas, kaip absoliuti visuotinybė, absoliuti būtis, iš „nieko“ kuria pasaulį — empirinę būtį. Sukurtasis pasaulis arba sutvėroji visuotinybė ontologiniu požiūriu nėra kažkas kita, skirtinga nuo dievo: tai tas pats dievas, besireiškiantis kita forma. Absoliuti visuotinybė, kuri yra tobula, suteikia pasauliui visas savo savybes, taigi ir moralines. Pasaulis savo ruožtu siekia tobulumo ir todėl vystosi, tokiu būdu nuolat vykdydamas savo „absoliučią užduotį“ tapti tobula visuotinybe, susilieti su visuotinybe (su dievu) ir išnykti joje (dievuje). „Kitabūties (pasaulio, žmogaus), kaip absoliučios būties, idealas būtinai atveda į mokymą apie tobulybę, apie kitabūtį <...>. Šį idealą galima pasiekti tiktai absoliutizuojant arba sudievinant (teozė) pasaulį ir realiatyvizuojant (įkūnijant, sužmoginant) absoliutą“³, — rašo L. Karsavinas. Tokiu būdu dėmesio centre atsideduria santykis tarp absoliučios ir empirinės sukurtosios būties.

Absoliučios ir empirinės būties santykio problema ir toks jos sprendimas, kokį yra pateikęs L. Karsavinas, nėra naujas dalykas filosofijos istorijoje. (Ją sprendė Platonas, neoplatonikai, ankstyvieji scholastai, patristikos atstovai, taip pat N. Kuzietis, J. Biomé ir kt.) L. Karsavinas rašo, kad jis tiktai tęsia „visuotinybės“ filosofijos tradiciją⁴. Jo filosofinėje sistemoje ši tradicija reiškiasi kaip pirmtakų pastangų susintetinti krikščionybės mokymą su neoplatonizmo elementais tęsinys; šių pastangų tikslas — įveikti tradicinės krikščionybės dualizmą.

L. Karsavinas suprato, kad krikščionybės dualizme slypi pavojus atitraukti dievą nuo pasaulio, paversti jį abstrakcija ir tokiu būdu susilpninti jo įtaką pasauliui. Absoliučios visuotinybės sąvoka turi įveikti šį dualizmą

² *Leninas V.* Raštai, t. 26, p. 364.

³ *Карсавин Л.* Восток, Запад и русская идея.— Пб., 1922, с. 32—33.

⁴ *Зг. Карсавин Л.* Философия истории.— Берлин, 1923, с. 350—351.

ir apsaugoti dievo sąvoką nuo ištuštėjimo, suteikti jai konkretų turinį, realizuoti absoliučios ir empirinės būties tarpusavio ryšį.

L. Karsavinas taip apibrėžia absoliučią visuotinybę: „Absoliuti būtis yra absoliuti tobula visuotinybė, jei į ją žiūrėsime jos iš nieko sutverto ir tuo pačiu iš nieko laisvai atsirandančio bei jos sudievinto, jos pačios padaryto pasaulio santykio su šia absoliučia būtimi požiūriu. Ji — visa, kas egzistuoja, visa ir kiekvienas. Visame, kiekviename ji yra viskas, nes kiekviena yra ne kas kita, kaip jos momentas, joje pilnas ir tobulas. Absoliuti visuotinybė nėra paprasta esamybė arba tobulybė, nėra „actus purus“. Ji yra ir aktas, ir potenciala, ir „esse“, ir „posse“. Ji yra tikras „Possesst“, kaip sakydavo Nikolajus Kuzietis. Ji dar yra ir tapimas, ką parodo žodyje „possest“ esanti bendra žodžiams „posse“ ir „esse“ raide „e“. Ji yra tobuliausia galimybių vienybė kaip tapimo tikrovė savo visuma ir kiekvienu iš savo momentų“⁵.

Tokia visuotinybės samprata turi panteistinę tendenciją, atvedančią galų gale į materializmą ir ateizmą (pvz., Dž. Bruno ir B. Spinozos sistemos). Todėl L. Karsavinas stengiasi atsiriboti nuo panteizmo ir išlaikyti visuotinybės transcendentiskumą. Visuotinybė jam tuo pačiu metu ir yra, ir nėra pasaulyje. L. Karsavinas stengiasi sukurti tokią koncepciją, kuri užimtų tarpinę padėtį tarp krikščioniškojo dualizmo ir panteistinio monizmo, nes, jo supratimu, abi šios pažiūros „istorinę būtį traktuoja, išėitias tašku imdamos skirtingas jos puses, tarsi papildydamos viena kitą, bet abi nepakankamos ir atveda į ateizmą ir skepticizmą“⁶. L. Karsavinas sukuria idealistinę sistemą, bandydamas joje suderinti dualizmą ir monizmą. Vienas iš svarbiausių motyvų, paskatinusių jį sukurti tokią sistemą, buvo jo socialinė vertybinė orientacija ir praktinis interesas. Absoliučios visuotinybės idėja L. Karsavinui reikalinga kaip naujos idealios visuomenės kūrimo principas. Ši nauja visuomenė priešstatoma egzistuojančiai visuomenei. Visuotinybė, atlikdama reiškinų visuomeninio ryšio funkciją, tampa socialinės tikrovės keitimo instrumentu. Tik dėl visuotinybės idėjos visuomenė gali būti „harmoninga visuma“.

Visuotinybės idėją L. Karsavinas panaudoja ne tik pasaulio ir visuomenės vieningumui, bet ir žmogaus ryšiui su pasauliu paaiškinti, žmogaus, kuris yra „tobuliausias tvarinys“ reiškinų hierarchijoje. Todėl visuotinybės sąvoka L. Karsavinui, kaip ir V. Solovjovui, nėra morališkai neutrali. Ji — absoliutaus moralinio tobulumo, absoliutaus gėrio įsikūnijimas, nes reiškiama kaip dorovinis idealas. Bet svarbiausia, visuotinybė L. Karsavino požiūriu, — vienintelė sąlyga, leidžianti absoliučius dorovinius principus įgyvendinti empiriniame pasaulyje. Pažymėtina, kad L. Karsavino pažiūros atspindi realią problemą, kurią sprendė visa ikimarksistinė etika. Klasinėje visuomenėje individo ir visuomenės interesai nesutapo, ir ši padėtis etikos kalba buvo išreikšta kaip prieštaravimas tarp išorinės pareigos ir žmogaus asmeninių motyvų.

⁵ Ten pat, p. 71–72.

⁶ Ten pat, p. 222.

Priešingai I. Kantui, kuris dorovės pagrindų ieško žmogaus praktiniame prote, L. Karsavinas mano, kad dora visada slypi visuotinybėje. Todėl paaiškinti dorovės prigimtį ir turinį, nustatyti dorumo kriterijų galima tik remiantis aukščiausiaja būtimi. Priešingu atveju, neįmanoma suprasti „nei dorovės turinio, nei absoliutaus jos reikšmingumo“⁷. Dar daugiau, ignoruojant šį reikalavimą, kaip toliau tęsia L. Karsavinas, ateinama į etinį formalizmą, kuris būdingas I. Kanto kategoriniam imperatyvui. Apie tai L. Karsavinas rašo: „Doroviniai reikalavimai absoliutus, bet ne patys savaime: kategorinis imperatyvas rusui suprantamas ne geriau už angliškąjį parlamentarizmą dėl to, kad yra paties absoliuto pagrįsti. Ir užtenka tik susvyruoti tikėjimui absoliutu, kad būtų pradėta visiškai neigti moralė ir aplamai visa, kas yra susiklostę istoriškai <...>“⁸.

Bet juk šitokio mistinio dorovės pagrindimo išeities taškas taip pat yra „žmogaus dorovinė prigimtis“, t. y. žmogus turi tam tikrą sampratą vertybių, kurias jis laiko absoliučia visuotinybe. Kodėl žmogus šias savybes padaro transcendentinėmis,— tai atskira problema, kuri taip pat turi būti sprendžiama. Žinoma, jog I. Kantas kritikavo pažiūrą, kuria filosofijos istorijoje priimta vadinti „natūralistine klaida“⁹.

Mums svarbu pabrėžti, kad L. Karsavino visuotinybė, būdama absoliučių dorovinių principų realizacijos sąlyga, visiškai neatiduoda pasauliui savo tobulumo, kuris empirijoje lieka neįgyvendinamu idealu ir uždaviniu. Jeigu būtų kitaip, tai visuomeniniai ir doroviniai santykiai taptų dieviškais. Kadangi taip nėra, tai, kaip rašo L. Karsavinas, „žmogiškasis įstatymas ir žmogiškos moralės normos netenka jėgos, išblyšksta. Jos pripažįstamos ir naiviai postuluojamos tiek, kiek laikomos dieviškomis. Jos merdėja ir svyruoja, kiek pripažįstamas neišvengiamas jų netobulumas“¹⁰.

Dar vienas čia pabrėžtinas L. Karsavino filosofinių pažiūrų momentas: visuotinybės idėją L. Karsavinas laiko ne tik pasaulio egzistavimo, bet ir jo pažinimo principu. Kadangi kiekvieno tikrovės reiškinių (visuotinybės momento) struktūra atspindi visuotinybės struktūrą, tai „negalima suprasti momento, nežvelgiant jame užbaigtos ir tobulos visuotinybės koncentrato, o tobula visuotinybė jau yra absoliutas“¹¹.

Dialektinės tikrovės prigimtį L. Karsavinas taip pat grindžia visuotinybės principu. Visuotinybė yra dialektiška, ir kiekvienam tikrovės momentui ji suteikia „vidinę“ dialektiką; taip reiškiasi jų tarpusavio ryšys ir vystymasis. Vadinasi, dialektika nėra mūsų minties įnešama į tikrovę iš išorės¹². Ji yra objektyvaus pobūdžio.

Kaip matome, L. Karsavinas mistifikuoja visuomeninius, taigi kartu ir dorovinius santykius, jų objektyvų pagrindą iškeldamas už empirinio pa-

⁷ *Karsavin L.* Диалоги.— Берлин, 1923, с. 85.

⁸ *Karsavin L.* Восток, Запад и русская идея, с. 63.

⁹ *Кант И.* Сочинения в шести томах.— М., 1965, т. 4, ч. 1, с. 286—287.

¹⁰ *Karsavin L.* Восток, Запад и русская идея, с. 63.

¹¹ *Karsavin L.* Философия истории, с. 49.

¹² *Зг. Karsavin L.* Восток, Запад и русская идея, с. 8.

saulio ribų. Šis požiūris ir yra jo išeities taškas gėrio ir blogio problemai spręsti.

Visuotinybės principas — viena iš daugybės gėrio ir blogio interpretacijų, kurių taip gausu etinės minties istorijoje. Gėrio ir blogio kategorijos traukė daugelio mąstytojų dėmesį dėl to, kad jos išreiškė dorovės specifiką, jose apibendrinta tai, kas dora atskiria nuo nedora. Jos atsiriboja nuo konkrečių žmogaus poelgių, nuo atskirų moralės normų, perteikdamos tik vertinamųjų reiškinių dorovinę esmę.

Tobulas gėris L. Karsavinui, kaip ir V. Solovjovui, slypi absoliučioje visuotinybėje ir yra neatskiriama jos savybė. Be to, absoliutus gėris yra gėrio realizavimo tikrovėje, žmogaus poelgiuose sąlyga, o kartu ir dorumo egzistavimo pasaulyje sąlyga. Dorovė „apima visą gyvenimą ir visas gyvenimo, dorovės sistemas“¹³, t. y. visas visuomenės gyvenimo sritis. Todėl objektyvus gėrio pagrindas, taip pat gėrio ir dorumo kriterijus yra visuotinybė. Visuotinybė yra absoliutus dorumo principas, visuotinė norma ir dorovinis idealas. Tai iš esmės tas pats formalus I. Kanto dorovinis principas, kurį kritikuoja L. Karsavinas ir V. Solovjovas, tik šį principą jie grindžia ne praktiniu protu, o religiniu mistiniu pradū.

Šio formalumo priežastis, kaip teisingai nurodo O. Drobnickis, ta, kad „moralinės sąmonės idealai atitraukiami nuo gyvenimiškos praktikos, nes jų įgyvendinimas nesiejamas su realiomis galimybėmis ir su konkrečių socialinės tikrovės situacijų reikmėmis. Būtent dėl šio konflikto tarp pareigos ir tikrovės atsiranda „absoliutaus gėrio“, „visuotinio teisingumo“ idėjos, dorovinio idealo, kaip kažko tolumo gyvenimiškai realybei samprata“¹⁴.

L. Karsavinas daug dėmesio skiria praktiniam dorovinio principo įgyvendinimui, t. y. dorovinio idealo ir gyvenimo praktikos ryšio bei sąveikos problemai. Čia V. Solovjovo iškeltus klausimus jis jau sprendžia savarankiškai.

Kaip jau esame pastebėję, L. Karsavinas mano, kad pačiame doroviniame principo yra jo realizacijos prielaidos. Juk L. Karsavino pažiūrų išeities taškas — mintis, kad istorinis procesas yra absoliuto ir žmogaus sąveika, jog jis yra „dievažmogiškas“, ir tik dėl šios sąveikos istorija įgyja prasmę.

Žmogus siekia tobulo gėrio todėl, kad jis turi poreikį būti visuotinybe ir suvokia visuotinybę savyje, bet negali pasiekti visuotinybės tobulumo. Norint šį tobulumą pasiekti, reikėtų išeiti už empirinės būties ribų, į „kitabūtį“, nes „tobulybė (ypač jei jai taikysime absoliutaus idealo matą) žemėje neįgyvendinama“¹⁵. Ji yra visuose sutvertos būties raidos momentuose, ji užpildo savimi visą pasaulį, žmonių poelgius, suteikdama jiems vertę. Čia L. Karsavinas mistifikuoja realią pareigą ir potraukio santykio problemą, kuri iškyla klasinės visuomenės susvetimėjimo sąlygomis ir gali būti išspręsta tik išnykus klasei visuomenei, kai individo ir visuomenės inte-

¹³ *Карсавин Л.* Диалоги, с. 85.

¹⁴ *Дробницкий О. Г.* Проблемы нравственности.— М., 1977, с. 101.

¹⁵ *Карсавин Л.* Восток, Запад и русская идея, с. 64.

resai sutaps. L. Karsavino filosofijoje šią problemą lengvai išsprendžia dorovinis principas.

Pabrėždamas vystymosi momento vertingumą, kuris yra gėrio apraiška, L. Karsavinas stengiasi įrodyti, jog gėris pasaulyje „auga“ ne blogio mažėjimo sąskaita, o vystosi, kokybiškai tobulėjant visuomenės ir žmogaus moralei, perimdamas ankstesnių šios raidos momentų dorovinę patirtį. L. Karsavinas ginčijasi su gėrio „augimo“ teorijų, paplitusių idealistinėje XIX amžiaus etinėje literatūroje, šalininkais. Tačiau pagrįstai iškeldamas problemą, L. Karsavinas savo teorijoje į ją neatsako, nes visuomenės dorovinio tobulėjimo procesą, o kartu ir žmogaus veiklą, jis laiko pavaldžia abstrakčiam tikslui — pasiekti ir įgyvendinti visuotinybę.

Taigi gėrio pagrindas ir objektyvus dorumo kriterijus esąs kuriantysis pradas, visuotinybė. Tokia gėrio interpretacija, tipiška krikščionybės pasaulėžiūrai (jai būdingas ontologinės, gnoseologinės, aksiologinės ir teologinės problematikos sinkretizmas), yra prieštaringa, ir šis jos prieštaringumas iš karto išryškėja, jai susidūrus su blogio egzistavimo pasaulyje problema. Todėl L. Karsavinas, kaip ir kiti religinės filosofijos atstovai, yra priverstas spręsti teodicėjos, t. y. dievo pateisinimo problemą dėl to, kad pasaulyje egzistuojąs blogis. Norėdamas įrodyti, jog dievas neturįs nieko bendra su egzistuojančiu pasaulyje blogiu, L. Karsavinas pasinaudoja neoplatonikų idėja esą blogis neturįs būties ir realumo (ši neoplatonikų idėja buvo nukreipta prieš manichėjišką gėrio priešstatymą blogiui) ir derina ją su paradoksaliu krikščionybės mokymu apie pirmąją žmogaus nuodėmę ir jo kaltę prieš dievą. „Blogį mes tapatiname su nuodėme — su kalte, galų gale, — su visuotinio tvarinio nuodėme ir matome jame ne kažką pozityvaus, ne kokią nors antrinę būtį, o tik gėrio ir būties trūkumą“¹⁶, — teigia L. Karsavinas.

Blogio egzistavimą pasaulyje, kaip teigia filosofas, sąlygojanti žmogaus laisva valia, kuria jis apdovanotas dievo. Jam suteikta galimybė pasirinkti gėrį, ir jis privalo „priimti“ tik gėrį. Ši mintis — tai elementas iš Augustino mokymo apie žmogaus valios laisvę, bet neturėjimą laisvės pasirinkti blogį. Tačiau žmogus nenori „priimti“ gėrio, ir dėl to atsiranda blogis, įgydamas tam tikrą būtį, objektyvumą ir sugebėjimą būti „aktyvia stichija“, bet tik individo požiūriu, tik individui, nes šis blogis yra tvarinio atskilimo nuo visuotinybės padarinys. Todėl individo dorovinis tobulėjimas, „savęs kūrimas“, jo išsivadavimas iš izoliacijos „gali būti pasiektas tik įveikiant „objektyvų“ blogį pačiame individe. „Vadinasi, — pastebi L. Karsavinas, — kovodamas su blogiu, žmogus faktiškai kovoja pats su savimi. Jis susidveja savyje, t. y. į žmogų, kuriantį savo netobulumą, parodantį savo nepakankamumą, nusidedantį, ir žmogų, įveikiantį savo netobulumą“¹⁷. L. Karsavino nuomone, šis žmogaus susidvejinimas duoda pagrindą neteisingai gėrio ir blogio sampratai, nes susidaro iliuzija, kad ir gėris, ir

¹⁶ *Карсавин Л. О личности.* — К., 1929, с. 198—199.

¹⁷ Ten pat.

blogis vienodai yra būtis, egzistuoja kartu ir yra už „netobulybės tobulėjimo“ proceso ribų.

L. Karsavinas išplėtojo mintį, kad, tobulėjant tvariniui, išnyksta ribos tarp gėrio ir blogio, nes blogis yra tik gėrio momentas. Tai yra gili mintis apie gėrio ir blogio sąvokų santykinumą, apie jų tarpusavio ryšį ir mobilumą būties tobulėjimo procese. Tačiau L. Karsavinui šių sąvokų dialektika slypi pačiame visuotinybės principo, t. y. už žmogaus ir visuomenės egzistavimo realių sąlygų. L. Karsavinas pabrėžia, jog „tvarinys tobulas, nežiūrįnt į tai, ar jis yra „tik tobulėjantis“, ar jo netobulumas yra neįveikiamas, nes tą neįveikiamą netobulumą tvarinys stengiasi įveikti, ir įveikia. Tvarinys yra tobulumo momentas ir egzistuoja tik dėl to, kad „jau“ yra tobulumas“¹⁸. Iš čia išplaukia išvada, jog blogis neegzistuoja, nes jis esąs tik „šmėkla“, todėl visi socialiniai reiškiniai, kaip ir visi žmogaus poelgiai (nors tai būtų ir „piktadarys“) visada vertintini tik kaip „neabejotinas gėris“, nes šiame pasaulyje jie yra santykinio pobūdžio.

L. Karsavinas, laikydamas gėrį (idealą) ir blogį (dorovinę praktiką) absoliučios visuotinybės momentais, mano, jog visuotinybės idėja įveikianti gėrio ir blogio prieštarumą. Nesuteikdamas blogiui būties, L. Karsavinas teodicėjos problemą ne išsprendžia, o tik eliminuoja. Tokiu būdu L. Karsavinas „sutaiko“ žmogų su realiu socialiniu blogiu. Žmogui lieka tik tikėti tariamu „absoliučiu gėriu“. Tokia teorija žmogaus socialinį aktyvumą apriboja dorovės sritimi, skatindama siekti dorovinio tobulumo, nepriklausomo nuo socialinių sąlygų.

---

¹⁸ Ten pat, p. 198.